

КРИМСЬКІ ТРАЄКТОРІЇ У ПУБЛІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ НА МАТЕРИКОВІЙ ЧАСТИНІ УКРАЇНИ: КОНСТРУКЦІЯ НАРАТИВУ ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПІСЛЯ 2014 РОКУ

Наталія Малиновська

Національний університет «Острозька академія»

ORCID: 0000-0002-2333-8480

Анотація. У статті авторка здійснює аналіз впливу анексії Криму на зміну сприйняття кримськотатарської спільноти в публічній політиці та українському суспільстві на материковій частині України після 2014 року. Складнощі процесу інтеграції кримськотатарського народу простежуються через відсутність чіткої державної політики деокупації Криму, регулювання механізмів взаємодії органів державної влади України і кримськотатарського народу, формування конструктивних колективної пам'яті на основі історичних подій та постатей, діяльність мусульманських організацій та перегляд релігійної карти України. Пропонується спроба структурувати українську політику, окреслити кримські траєкторії в публічній політиці та труднощі, які виникають в процесі вироблення кримськотатарської політики.

Ключові слова: кримські татари, Крим, колективна пам'ять, Курултай, стратегія деокупації, Міністерство інформаційної політики України

Після анексії Кримського півострова у березні 2014 року, значно зросла увага до кримських татар на материковій частині України. В свою чергу, це додало ваги іншій дискусії, що корелюється з концепцією деокупації Криму і головним чином, сформулювало питання — статус Криму в адміністративно-територіальній реформі та українській політиці. Саме це питання поволі зникає з публічної площини, натомість кримська спадщина нарешті здобуває чільне місце в українському суспільстві через різні політичні маркери. Спроба осмислювати сьогодення не може до кінця претендувати на об'єктивну оцінку, допоки зміни дуже швидкі й відсутні наслідки політики, від яких можна було б відштовхуватися. Однак постає необхідність консолідувати кримськотатарське питання в українській публічній політиці, що допоможе досягнути траєкторії Криму на материковій частині України і його вплив на перегляд державної етнічної політики в цілому.

Мета статті зумовлена потребою аналізу кримського питання як частини етнічної політики у публічній політиці України після анексії Криму. Це дозволить

зрозуміти, які зміни у кримській політиці відбулися на материковій частині України і перед якими викликами перебуває українське суспільство.

Відтак, дослідницьке завдання статті полягає у визначенні траєкторії Криму на материковій частині України в трьох напрямках:

- самостійність кримськотатарської лінії у публічній політиці;
- кримськотатарська лінія в контексті політики та національної концепції щодо корінних народів та етнічних меншин України;
- візія та перепони в стратегуванні концепції деокупації Криму.

Для того, щоб дослідити такий масив ми спробували структурувати кримську політику в різних сферах і в такий спосіб в статті аналізуються кримські траєкторії крізь призму урядової лінії «кримськотатарського питання», інституалізацію пам'яті і діяльність Українського інституту національної пам'яті, кримськотатарської теми у сучасному книговидаванні, мусульманської громади України та діяльності мусульманських організацій, а також діяльності Курултаю і Меджлису кримськотатарського народу, їхній правовий статус та їхню співпрацю з органами державної влади.

2014 рік став переломним у новітній історії України і послужив викликом всій її політичній системі. З-поміж національних меншин, які проживають на території України, кримські татари мають статус корінного народу. У 2014 році український істеблшмент і українське суспільство «дізналися» про Крим, його досі не вивчену культурну спадщину, традиції та історію кримських татар, про мусульманську частину української нації. Причинами, які передували цим обставинам, послужив експорт протягом тривалого часу погляду на кримських татар крізь радянську й російську історіографію, і значною мірою цей наратив домінував і в Кримському дискурсі 1991-2014 років, підживлюючи проросійські настрої й фактично підігріваючись різного роду проросійськими партіями. Впродовж останніх чотирьох років відбулося ряд значимих структурних змін у публічній політиці урядової лінії, що вплинули на суспільні настрої.

Урядова лінія «кримськотатарського питання»

Урядова політика в більшій мірі спрямована на інформаційну роботу та популяризацію кримськотатарської тематики. У першу чергу, це пов'язано з діяльністю новостворених міністерств — Міністерством інформаційної політики (МІП) і Міністерством з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб (МТТОТ), по-друге, із встановленням пам'ятних дат Верховною Радою України, по-третє — з включенням у державне фінансування кримськотатарських тем.

Хоча впродовж останніх чотирьох років проводиться робота щодо розробки офіційного документу державної політики деокупації та реінтеграції Криму, державна стратегія деокупації Криму досі не прийнята, не сформована державна політика повернення Кримського півострова, позаяк не сформована проблема публічної політики, не визначені методи та засоби деокупаційної політики.

Наразі Верховна Рада схвалила Рекомендації парламентських слухань щодо стратегії реінтеграції Криму, в яких визначаються пріоритетом мирні засоби захисту територіальної цілісності, а також наголошується на посиленні інформаційної політики задля політики національної безпеки (Постанова ВРУ 2016). Тут варто також відзначити, що на мирному шляху наголошували кримськотатарські діячі. Зокрема, лідер кримських татар, Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв (з 2014 року) в інтерв'ю для біографічної книжки «Мустафа Джемільєв. Незламний» сказав: «Крим потрібно повертати тільки мирним шляхом. Іншого не дано» (Мусаєва & Алієв 2017: 168). І М. Джемільєв, і інші кримські татари неодноразово наголошували, що успіх кримськотатарського національного руху в різні часи, і навіть в радянський період депортації кримських татар, в ненасильницькій боротьбі.

Попри відсутність виробленої стратегії деокупації Криму можна припустити, що бачення мирної політики відповідає державній політиці України, яка реалізується різними міністерствами, попри відсутність єдино виробленої державної стратегії деокупації та реінтеграції Кримського півострова. Відтак, політика МТОТ здебільшого спрямована на адаптацію внутрішньо переміщених осіб з Криму та Східних регіонів, тоді як Мінінформ зосереджене на інформаційну політику назовні, відповідно політика МІП більш помітна і орієнтована на українське суспільство в цілому. Об'єднавчою темою обох структур залишається кримська тематика. Тут, варто згадати першу комунікаційну кампанію березня-квітня 2016 року «Крим — це Україна», частиною якої були сіті-лайти та біл-борди, регіональні флешмоби (МІПУ 2016а). Ця кампанія спершу наштовхнулася на критику та закиди в недоцільності розміщення цих гасел на материковій частині України. Натомість цей меседж був важливим з метою формування суспільної думки щодо збереження територіальної цілісності, нагадати про необхідність вироблення державної політики щодо деокупації, заявлення державної позиції на дії Російської Федерації для міжнародної спільноти.

У контексті продовження комунікаційної кампанії Мінінформполітики помітна інформаційна кампанія «Два прапори — єдина країна» до Дня кримськотатарського прапора 26 червня у 2016 році. Під час офіційної презентації кампанії до Дня кримськотатарського прапора заступниця міністра інформаційної політики Еміне Джапарова наголосила, що всі заходи приурочені до пам'ятних дат є боротьбою за Крим, невійськовий шлях повернення півострова (МІПУ 2018). Медійна робота спрямована на українську аудиторію, щоб нагадати про Крим, більше розповісти про кримськотатарську історію, про Крим і кримських татар, які лишилися на півострові, щоб нагадати про нероздільний зв'язок з материком, про спільну історію України і Криму.

Суттєвим зрушенням в інтеграції кримськотатарської історії є рішення про повернення історичних назв, введення відзначення пам'ятних дат історії кримськотатарського народу на державному рівні, що відбувається поступово з 2014 року. Так, у 2015 році Верховна Рада України прийняла Постанову «Про присвоєння імені Амет-Хана Султана міжнародному аеропорту «Сімферополь» (Постанова ВРУ 2015b). Раніше, у 2010 і 2011 роках Верховна Рада АРК двічі відмовлялася розглядати

це питання (Беліцер 2017: 65). У 2016 році Верховна Рада прийняла Постанову «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» (у рамках виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націоналсоціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 9 квітня 2015 року) (Постанова ВРУ 2015а). Ця постанова набуде чинності тільки після повернення Криму під юрисдикцію України. Такого характеру рішення більше орієнтовані на створення ідейних засад, підтримки морального духу та підтвердження політичного курсу на повернення Криму.

З 2014 року відзначається День боротьби за права кримськотатарського народу, у 2015 році визнано депортацію кримських татар геноцидом і 18 травня проголошено Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, з 2016 року відзначається День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. Окремо заслуговує уваги відзначення у 2017 році 100-річчя зі скликання Першого Курултаю Кримськотатарського народу та культурно-просвітницька діяльність, пов'язана з інформуванням про кримськотатарський парламентаризм, першу демократичну Конституцію 1917 року в мусульмансько-тюркському світі, муфтія та лідера Номана Челебіджихана.

Вже над реалізацією політики пам'яті відбувається співпраця Мінінформполітики, Меджлісу кримських татар та Українського інституту національної пам'яті. До реалізації також залучене державне підприємство «Кримський дім», яке відкрили на початку 2016 року, хоча рішення про його створення було прийнято у травні 2014 року (У Києві відкрився Кримський дім «Crimea SOS»). Комунікаційна кампанія «18 травня ми всі — кримські татари» відбулася під гаслом «Я пережи(ла)в геноцид». Кампанія слугувала не тільки нагадуванням про трагедію кримських татар, а і розповіддю про депортацію тих, хто її пережив (МІПУ 2016b).

Крім державних установ, варто ще звернути увагу на кримськотатарський канал «ATR». Крім кримськотатарського концепту, який є в основі каналу, важливим є певний прецедент пов'язаний з ним, і який послужив певним винятком для державного фінансування. Після анексії Криму, канал зберігав опозиційну політику до російської окупаційної влади, але залишався на півострові задля об'єктивного висвітлення інформації та висвітлення політики окупантів щодо кримських татар. Вже за рік, у 2015 році, канал не отримав ліцензію на мовлення в Криму і перебрався на материкову частину України, але не мав достатньо власних фінансів для відновлення мовлення. «ATR» став першим приватним каналом, який отримував фінансову підтримку з державного бюджету. У 2016 році канал отримав допомогу за рахунок бюджетної програми «Розселення та облаштування кримських татар та осіб інших національностей, депортованих з території України» (Постанова КМУ 2016), у 2017 році, а далі і в 2018 році (ВРУ 2017а) — шляхом внесення змін до Бюджетного кодексу щодо програм підтримки телерадіокомпаній Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (ВРУ 2017а). Попри те, що прийняті зміни передбачали фінансову підтримку всім телекомпаніям, що працювали на території Криму, канал «ATR» був єдиним кримськотатарським каналом. Відтак зміни стосувалися виключно його.

Розгляду цього питання на рівні уряду та міністерств сприяли публікації в медіа та соціальних мережах про заборгованість каналу і можливість перебазування в одну з балканських країн. Консолідуючи зусилля, зберегли і мовлення, і локацію каналу на материковій частині України.

Ці приклади урядової політики доволі поодинокі, що знову є недоліком відсутності розробленої державної політики щодо Кримського півострова, причиною неузгодженості політики окремих міністерств, змушеність реагувати на виклики, як це трапилося у випадку з каналом «ATR». Частково ці питання підняті і окреслені в прийнятій наприкінці 2018 року Стратегії інформаційної реінтеграції Криму. І, оскільки, лівова частка роботи урядових структур зосереджена на інформаційний напрям, то інформаційну стратегію можна вважати підвалиною до загальної концепції реінтеграції Криму. Головним чином вона зосереджена на виявленні викликів та загроз інформаційної політики та безпеки України. Проблеми сформовані довкола даних соціології, згідно яких у суспільстві немає достатньо інформації про державну політику щодо Криму, вважають, що держава робить або дуже мало, або зовсім нічого не робить для відновлення територіальної цілісності. Стратегія визначає реалізацію державної інформаційної політики щодо Криму в інформаційному середовищі у трьох вимірах: кримський інформаційний простір, загальноукраїнський та міжнародний, включаючи інформаційний простір РФ. У документі окремо відзначено хаотичність та ситуативне реагування на проблеми щодо Криму. Рекомендації загальноукраїнському інформаційному просторі, міністерствам та державним структурам відповідають закидам в їхню сторону: безсистемності, прив'язці до конкретних подій, що зумовлене відсутністю чітко сформованого бачення державної політики з повернення Кримського півострова до складу України, розуміння майбутнього Криму в складі України, статусу корінних народів та їх прав (КМУ 2018).

Проблема відсутності чіткої державної політики щодо Криму пов'язана не тільки з урядовою політикою, а і з нестачею в українському суспільстві інформації про культуру, історію кримських татар, визначних діячів, так як і до 2014 року в широкій дискусії не піднімалося питання про місце кримських татар в українському суспільстві.

Питання про статус Криму, які постали після 2014 року, частково заявлені відродженням культурної спадщини кримських татар, її інтеграцією в українське суспільство, книговиданням та перекладами кримськотатарської літератури, інформаційним супроводом кампаній Інституту національної пам'яті, мусульманських організацій. Багато сторінок історії кримськотатарського народу, національно-визвольного руху, державотворчих процесів XIX-XX століття, депортації з Криму радянською владою тривалий час лишалися маловідомі чи невідомі українському суспільству.

Інституалізація пам'яті

Вже згаданий Український національний інститут пам'яті в контексті інформаційної діяльності важливий у формуванні національної пам'яті з врахуванням різних етносів і народів, які проживають на теренах України. Направду, попри чіткість сформованого завдання перед Інститутом — реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу — складність полягає в самій політиці колективної пам'яті. До часу створення Інституту, студії пам'яті в Україні лишалися маловідомою сферою досліджень, більше відбувалося культивування усталених традицій відзначання відомих дат, визнаних на державному рівні. Відтак, на нинішньому етапі спостерігається кореляція становлення концепту колективної пам'яті та інтеграції історії кримських татар в історію України.

Перш за все, проблема колективної пам'яті, як галузі знань, полягає в складнощах методології, академічності та у відокремленості від публічної політики. Саме останнє стало причиною віддзеркалення сучасного стану міжетнічних відносин в Україні та зумовило необхідність гармонізації національно-культурного діалогу.

Тут, до слова, з початку проголошення незалежності України формувалася концепція мультикультурної держави із забезпеченням рівних можливостей свободи совісті та віросповідання, забезпечення культурних та етнічних прав для всіх громадян незалежно від національності. Ця концепція перекривала іншу проблему, яка пов'язана з етнічним складом української держави, а саме однорідність державної політики щодо корінних народів та національних меншин. Все це свідчить про необхідність концептуалізації історії й створення нової моделі національної пам'яті, яка могла б об'єднати українське суспільство.

Анексія Криму Російською Федерацією у 2014 році стала поштовхом до переосмислення місця кримських татар в українському суспільстві. За французьким соціологом Морісом Хальбваксом нова влада чи новий тип суспільства деякий час зберігає існуючі усталені форми соціальної пам'яті для формування відповідників і поступового витіснення усталених образів минулого, упровадження нового трактування або підтвердження образів соціальної пам'яті. Перегляд місця кримських татар в українському суспільстві збігся з політикою Інституту національної пам'яті, що започаткувало новий етап в інституалізації національної пам'яті (Киридон 2016: 145).

Українська дослідниця політики пам'яті Алла Киридон пише про те, що створення тих чи інших конструкцій колективної пам'яті насправді визначається не так тим, що відбувалося насправді, як тим, як цю пам'ять використовують для сьогодення (Киридон 2016: 146). Подібні репрезентації дозволяють простежити еволюцію колективних спогадів, особливо коли ми намагаємося їх відновити чи реконструювати постфактум (Киридон 2016: 147).

Складність роботи на цьому полі можна охарактеризувати словами історика Сергія Громенка:

«Немає в Україні регіону з більш складною та заплутаною історією, ніж Крим; причому це стосується і історії-факту, і історії-науки. Відповідно, немає нічого дивного, що і найбільше історичних міфів, сучасних легенд, пересмикувань та

банальної брехні приходиться на цей благословенний та нещасний край» (Громенко 2014).

«За 23 роки (станом на 2014 рік) в регіоні з найдовшою в Східній Європі писемною історією так і не з'явилася її академічна візія, а кількість відверто пропагандистських та дилетантських праць перевищувала усі розумні межі». Тому на думку історика це зумовлює потребу в написанні "своєї" книги з історії Криму із залученням найкращих українських вчених та проукраїнських фахівців з Криму у двох версіях — великої академічної та меншої популярної (Громенко 2014).

Поступово з 2014 року на сайті Інституту з'являється чимало матеріалів про депортацію кримських татар у 1944 році та порушення прав людини, спростування міфів щодо звинувачення кримських татар в колабораціонізмі під час другої світової війни. Анексія півострова дала новий поштовх для вписання кримськотатарської історії в українську. Тут доречно згадати збірник статей «Наш Крим: неросійські історії українського півострова» (УІНП 2016b), посібник Наталії Беліцер «Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії», в якому в центрі уваги питання статусу корінного народу і до проблем дотримання прав корінних народів (Беліцер 2017).

Важливою роботою Інституту була інтеграція кримського національного руху у відзначенні 100-річчя Української революції 1917–1921 років. Ці роки були важливими і складними для історії кримських татар. Окремо вийшли публікації до 100-річчя І Курултаю кримськотатарського народу. У серії виставок про вагомій постаті української революції є окремі експозиції з діяльності Кримськотатарського Курултаю, Ісмаїла Гаспринського і його видавничу справу, про муфтія Номана Челебіджихана. До слова, для кримських татар це був період злету і націотворчого процесу з прийняттям демократичної Конституції 1917 року, виборів на загальних рівних принципах до І Курултаю, як представницького органу проголошення Кримської Народної Республіки і водночас трагічним періодом із захопленням півострова більшовиками та смертю Н. Челебіджихана, попри те, що їхня національна боротьба не припинялася.

Відтак, приуроченість до подій підтверджує нестачу істориків кримськотатарської тематики, створення широкого кола обговорення — наукової дискусії, відновлення історичних джерел — щоденників, світлин, архівних матеріалів. Від поглибленого вивчення історії і її популяризації власне і залежатиме формування колективної пам'яті, в якій будуть присутні кримські татари. Наразі, з огляду на наповненість офіційного сайту Інституту національної пам'яті, він здійснює інформативну функцію на кримськотатарську тематику. На сайті є окремий розділ «Наш Крим», в якому автори зазначають, що проект є науково-популяризаційний (УІНП. 2016a). Однак, проглядаючи зміст публікацій, можна відзначити, що вони в більшій мірі є інформативними про проведені заходи та зустрічі. В ракурсі питання про повернення Криму, пророблена робота недостатня для конструкцій національної пам'яті в частині історії Кримського півострова як частини України.

Кримськотатарські теми у сучасному книговиданні

Досі літературна спадщина кримських татар була маловідома в українському суспільстві, як і книги на історичну тематику Кримського ханства та кримськотатарських рукописів, ісламську освіту й традиції перекладу смислів Корану.

Вперше повний переклад смислів Корану українською мовою вийшов у 2013 році в перекладі сходовознавця і перекладача Михайла Якубовича. Важливість виходу перекладу відзначав лідер кримських татар Мустафа Джемілев, зауважуючи, що історія ісламу в Україні пов'язана з корінним народом Криму — кримськими татарами, а тому український переклад смислів Корану сприятиме більш тісному зв'язку кримських татар з усім українством, допоможе краще зрозуміти цінності і життєві принципи мусульманської громади нашої країни, «додає фарб культурному і духовному багатству України» (Високий Замок 2015). Окремі перевидання перекладів смислів Корану призначені для безоплатного поширення, є у вільному доступі електронні та аудіо версії.

Також авторства Михайла Якубовича видані монографія «Велика Волинь і мусульманський Схід» про невідомі сторінки Волині у мусульманських джерелах, про волинських татар на Волині, в Острозі, Ювківцях, про традиції перекладу Корану на цих теренах (Якубович 2016а), монографія «Іслам в Україні: історія і сучасність» про мусульман на теренах України, її географічних частинах в історичній ретроспективі, про ісламську освіту, медресе і мечеті (Якубович 2016b). Іншого характеру видана книга Михайла Якубовича «Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи 2013–2016 років» про участь українських мусульман в подіях Революції Гідності, підтримку українських військових на початку окупації Криму та в Антитерористичній операції на Донбасі через зібрані численні інтерв'ю, аналіз публікацій.

У період підготовки II Курултаю кримськотатарського народу у 1991 році було надруковано короткий популярний історико-публіцистичний нарис журналіста та дослідника Юнуса Кандима «1917 р. Курултай. Як це було», перекладений українською мовою у 2016 році. Його ж авторства книжка «Не заросте травкою поле бою...», присвячена муфтію, голові I Курултаю Номану Челебіджихану, вперше побачила світ кримськотатарською мовою у 2002 році. Наразі це найповніший збірник матеріалів про цю історичну постать. У 2017 році книгу було перекладено українською мовою (Кандим 2017). Монографія лишається однією з найбільш містких відомостей про визначну постать, попри деякі розбіжності та неточності.

На замовлення Мінінформполітики видана книга науковця Андрія Іванця «Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту», в якій відбувається систематизація подій в Криму у 1917–1918 роках, детальне вивчення архівних матеріалів про державотворчі процеси цього періоду, відомих кримськотатарських постатей та діячів.

У 2018 році українські популярні видавництва «Майстер книг» та «К.І.С» розпочали випуск серії «Кримськотатарська проза українською», в якій передбачають друк кримськотатарської літератури від класиків до сучасних письменників. Видані

перші книжки — збірки кримськотатарської прози «І народився день», до якої увійшли твори одинадцяти кримськотатарських авторів, які належать до різних історичних епох і літературних стилів: Ісмаїла Гаспринського, Номана Челебіджіхана, Османа Акчокракли, Асана Сабрі Айвазова, Дженгіза Дагджи, Юсуфа Болата, Шаміля Алядіна, Уріє Едемовой, Шевкета Рамазанова, Ервіна Умерова, Таїра Халілова і «Мердивен» — твори класика кримськотатарської літератури, письменника, поета і публіциста Шаміля Алядіна (1912–1996 рр.). Ініціатива була підтримана Українським культурним фондом, який координується Міністерством інформаційної політики, що допомогло безоплатно поширити видані книги в освітніх закладах (МІПУ 2018). Це далеко не весь перелік виданих книг за цей період, але які мають історичну чи ціннісну вартість, допомагають розкрити багатство і колорит, традиції кримських татар. Ці маркери є цінні для пізнання культури народу і в конструкті колективної пам'яті.

Мусульманська громада України

Говорити про точну чисельність кримських татар в Україні доволі складно і часто оцінка чисельності носить суб'єктивний характер. Так, єдиним офіційним джерелом, для визначення точної чисельності мусульман за етнічною приналежністю, лишається Всеукраїнський національний перепис 2001 року. Ще один ресурс, який містить інформацію про чисельність кримських татар — це Міністерство культури України. Щорічно Мінкульт надає статистичний звіт з точною кількістю зареєстрованих релігійних громад (крім Криму). Деякі дані про чисельність кримських татар можна отримати від мусульманських організацій, але вони завищують фактичну чисельність мусульман.

Так, станом на 2001 рік чисельність кримських татар в Україні зафіксована 248 тисяч (Держстат 2001). У 2013 році, за рік до анексії Криму, чисельність кримських татар нараховували близько 300 тисяч і вони переважно проживали на Кримському півострові.

Після 2014 року дати оцінку чисельності кримських татар ще складніше. У щорічнику «Yearbook of Muslims in Europe» 2016 року наводяться дані про переселення 20 тисяч кримських татар з Криму на материкову Україну, з Донбасу вимушено переїхали близько половини мусульман. Еміграція з цих частин України призвела до зростання мусульманського населення в центральній та західній частині країни (Islam in Ukraine 2016: 706).

За релігійною приналежністю кримські татари здебільшого сповідують іслам і належать до тюркської групи. Так, кримські татари є найбільшою етнічною групою серед мусульман України і становлять майже половину від її чисельності. У вищезгаданих процесах державотворення прийняття кримськими татарами Конституції 1917 року, часто зазначається «зважаючи на те, що кримські татари сповідували ісламську релігію, стала показником того, наскільки далеко вперед просунулися прогрес і демократія в Криму, у цьому мусульманському краї, – адже вперше у всьому тюркському й мусульманському світі до органів конституційної влади було обрано жінок, зокрема молодих» (Кандим 2016: 15). Тут важливе наголошення

на нерозривному зв'язку кримських татар з усім мусульманським світом, поєднання модернізації та релігії, як невід'ємної частини життя кримськотатарського народу. Тому в контексті обговорень кримськотатарської тематики є багато історичного підґрунтя, але значно менше релігійної складової, як частини мультирелігійної карти України.

Виокремлюючи мусульманську громаду, її доцільно розглядати через релігійний спектр, діяльність мусульманських організацій, присутність на материковій частині України.

Українські релігієзнавці визнають мусульман, як релігійну спільноту, на яку найбільше вплинули події в Криму і Донбасі, тому що це райони їх компактного проживання. Міграція мусульман до інших регіонів України активізує суспільно-політичні процеси. Певним чином це стало викликом для місцевої влади, у якій відсутній досвід співіснування з послідовниками ісламу, що може спричинити виникнення певного непорозуміння. На думку сходознавця Михайла Якубовича «тутешні мусульмани добре інтегровані в суспільство завдяки тому, що є здебільшого місцевим населенням, емоційно прив'язаним до землі своїх предків, і напряду зацікавлені у розбудові миру й добробуту на ній. За багатовікову спільну історію етноси і релігійні групи України пристосувалися один до одного і навчилися поважати одне одного, а тому Україна дійсно має всі шанси представити світові нову модель плідного добросусідства християн з мусульманами» (УкрІнформ 2015).

Починаючи з 2014 року помітна популяризація дискурсу про іслам, як складову релігійного життя України, дослідження ісламу, як частини Криму, степів Одещини, Миколаївщини, а також поселення татар на Волині, Галичині, Поділлі (Якубович 2016а: 12). Натомість ведучи мову про український іслам, варто зауважити, його історія нерозривно пов'язана з історією незалежної української держави. Зміни в мусульманських громадах спричинили початок формаційного періоду українського ісламу, адже після депортації кримських татар у 1944 році і аж до 1989 року офіційно ісламу в УРСР не існувало (УкрІнформ 2015).

У 2018 році Центр Разумкова підготував інформаційний матеріал на основі проведених соціологічних опитувань «Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 рр.». У ньому нас цікавлять дані по ставленню респондентів до ісламу. У запитанні, як вони ставляться до ісламу, частка відповідей «позитивно» у 2000 і 2018 роках, попри коливання у інші роки, є однакова 14,1%. Найбільша підтримка у 2016 році — 16,1%. Але в ці ж роки, 2016 і 2017, найбільша частка тих, хто сприймає іслам «негативно», відповідно 19,9% і 20,1%. Тенденція спадає, так як у 2018 році кількість респондентів, які негативно сприймають іслам 18,6%. І хоча ці дані викликали критику, більше насторожує таблиця з даними щодо чисельності мусульман в Україні. Якщо у 2000 році до ісламу себе відносили 0,7% респондентів, то наступне коливання дуже помітне — у 2014 році 0,2% (поясненням чого може бути значний відсоток мусульман, які залишилися на анексованій та окупованій територіях України), у 2016 році — 1,1% (внаслідок міграційних процесів і переселення на материкову частину), то дані за 2018 рік — 0% важко знаходять пояснення (Центр Разумкова 2018: 13, 22).

Попри питання достовірності даних, їх варто розглядати і враховувати при написанні стратегії деокупації Криму, крім того вони можуть слугувати поясненням, чому в тематиці кримських татар упускається релігійна складова задля пошуку позитивних контекстів політики пам'яті. Також тут можна припустити, що таке сприйняття сформоване під впливом терористичних актів та Ісламської держави і саме слабе інформування про мусульман України є наслідком даних. Складніше знайти пояснення про відсутність мусульман в Україні у 2018 році. Навіть не зважаючи на те, що міграція кримських татар на материк відбувалася у різні регіони України, лишаються сумніви щодо достовірності останніх даних.

На противагу соціологічним даним опитування українського суспільства, активізується діяльність мусульман України. Якщо до анексії Криму серед українських дослідників побутувало твердження, що мусульманське суспільство пройшло фазу «інституційного оформлення», то після 2014 року постали ряд гострих питань і, головним чином, українським мусульманам належало відповісти на питання про те, яке місце вони займають у сучасній Україні. Складність також полягає в тому, що мусульманські спільноти України не мають єдиного центру, а стосунки між ними в окремих випадках тяжіють до напруженості. Окремі релігійні громади мають визначене ставлення до суспільних і політичних проблем, закликаючи до активної участі в житті світської держави, інші утримуються від розмов на ці теми, і ще деякі взагалі пропонують альтернативні шляхи (Якубович 2016с). Відповідно українські мусульмани проходять новий етап інституалізації, а разом з тим і визначення політико-правових відносин з Україною, поєднання національного та релігійного в ісламі, принципів світськості та релігійності.

Важливими в процесі об'єднання мусульманської спільноти є підписання Хартії мусульман України у 2016 році і Соціальної концепції мусульман України у 2017 році, так як вони консолідували мусульманські організації, громади, ісламські культурні центри, що зробило їх більш помітною групою з чіткими заявами і визначеною політикою. Написання цих документів важливі не тільки за своїм змістом і значимістю, а і тим, що змогли консолідувати більшість мусульман України. Хартію підписали більше тридцяти організацій — Духовне управління мусульман України «УММА», Духовне управління мусульман АРК, Ісламські культурні центри, мусульманські громадянські, жіночі, молодіжні організації.

Прикметно, що Хартію не підписали представники Духовного управління мусульман Криму на чолі з муфтієм Еміралі Аблаєвим, які залишилися під окупацією на півострові та голова Духовного управління мусульман України, муфтії Ахмед Тамім (Горєвой 2016). На сьогодні, ДУМК та ДУМУ – це єдині ісламські організації, які представлені у Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій (ВРЦРО 2019). Так у 2014 році, після анексії півострова Духовне управління мусульман Криму припинило координувати свої дії з Меджлісом кримськотатарського народу і перереєструвалося відповідно до вимог російського законодавства, як Духовне управління мусульман Криму і Севастополя (ДУМК). Вже у січні 2016 року на засіданні координаційної ради Світового конгресу кримських татар, українські мусульмани прийняли рішення про створення Муфтіяту на материковій частині України і у жовтні 2017 року він офіційно

zareestrovaniy департаментом національностей та релігій Міністерства культури України на території України як Духовне управління мусульман Автономної Республіки Крим (Радіо Свобода 2017). Однією з головних цілей ДУМ АРК визначено становлення провідним ісламським інститутом, який працює на благо кримськотатарського народу, мусульманської спільноти і суспільства України в цілому (ДУМК 2015).

Важливим документом в цьому напрямі, який засвідчує порозуміння між мусульманськими громадами і українським суспільством є Хартія мусульман України. Зокрема, в Хартії стверджується, що мусульмани України рішуче підтримують суверенітет України, її незалежність, а також територіальну цілісність, визнають усі права та обов'язки, які передбачає українське громадянство. Не зважаючи на приналежність до різних національностей, мусульмани розглядають себе повноцінними учасниками суспільного життя України, беруть участь, зокрема, і в політичному житті країни (Хартія мусульман України 2017).

Декларування цих цілей простежується в згаданих документах — Хартії та Соціальній концепції мусульман України. Над Соціальною концепцією мусульман України також працювали Духовне управління мусульман України «УММА», Духовне управління мусульман АРК, Асоціація мусульман України, представники й імами мусульманських громад, також залишаючи можливість приєднатися і іншим організаціям мусульман, релігійним і громадським.

Для зміцнення своїх позицій в Україні, мусульмани налагоджують політико-правові відносини, здійснюють різноманітну діяльність в гуманітарному, соціальному, науковому спектрі, яка орієнтована не тільки на їхню громаду, а і широкую аудиторію.

Духовне управління мусульман України є членом рад при різних міністерствах, зокрема Міністерстві оборони України, Міністерстві освіти і науки України, Міністерстві охорони здоров'я України, відповідно в напрямках — духовної підтримки військовослужбовців у Збройних Силах України, роботи із соціальними закладами і закладами охорони здоров'я, здобуття традиційної освіти на основі загальнолюдських цінностей.

Всеукраїнська асоціація громадських організацій «Альраїд» щороку проводить Міжнародну молодіжну літню школу ісламознавства, проводить благодійні заходи, заходи на жіночу тематику та соціальної ролі жінки, згуртовує наукове середовище, здійснює книговидавництво, бере участь у книжкових фестивалях, ярмарках. Тут помітною є згадана ВАГО «Альраїд», мережа Ісламських культурних центрів у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Вінниці, Запоріжжі, Дніпрі, Сумах, жіноча благодійна організація «Мар'ям». В такий спосіб мусульмани працюють над створенням позитивного іміджу, інтеграцією в українське суспільство. Важливим є проведення міжрелігійних діалогів, здебільшого мова йде про діалог між християнством та ісламом. Саме на цьому тлі дуже помітно, що іслам сприймається українським суспільством як релігія, що притаманна країнам Перської затоки, але не як історична частина України і її корінного народу — кримських татар.

Відчуженість культур та історій двох народів також помітна в ракурсі монументальної пам'яті на материку. До 2014 року на материковій частині України не було жодного пам'ятника чи пам'ятної дошки кримськотатарським діячам. У Криму є пам'ятники І. Гаспринському (у Бахчисараї, Сімферополі), жертвам депортації — монумент в Судаку, пам'ятний знак в Севастополі, пам'ятний знак в Міжводному.

Але тільки у 2017 році на материку був встановлений перший пам'ятник кримськотатарської тематики — в Круничполі на Чернігівщині пам'ятник українсько-кримськотатарській дружбі. У лютому 2018 року за сприяння Міністерства інформаційної політики та Інституту національної пам'яті на Чернігівщині в м. Ічня, на залізничному вокзалі, відкрили меморіальну дошку духовному лідеру Криму Н. Челебіджихану, де він декілька разів зупинявся. Це питання не тільки монументальності історії, але якраз, те, що констатувалося в аналізі роботи Інституту національної пам'яті — нестача знань і роботи з історичними та архівними матеріалами не може створити належне підґрунтя для формування колективної пам'яті — пам'яті місць, подій, історичних персонажів, створення аксіологічної, почуттєвої складових пам'яті.

Позитивні зрушення помітні, але більшість з них ініційовані мусульманськими громадами. Тут важливо, щоб їхня діяльність не замкнулася на їхньому середовищі, на науковцях, які займаються суміжними дослідженнями, а залучала їх до публічного діалогу, формування публічної політики і її реалізації. Мусульманська громада є одним із головних стейкхолдерів деокупації та реінтеграції Криму. З плином часу зберігати актуальність «кримськотатарського питання» буде дедалі складніше. Воно вимагає підтримки влади. Саме останнім необхідно розуміти тонкощі інституцій кримських татар — Курултай і Меджлісу, особливості їхньої організації, різноманітність мусульманських течій. Легковажність відношення може негативно вплинути на взаємини, так як відсутність традицій співпраці української влади і представницьких органів кримських татар до 2014 року не створили належного підґрунтя для інституалізації відносин.

Курултай і Меджліс кримськотатарського народу: врегулювання відносин

Вищим проявом самоорганізації корінного народу в Криму, а отже і в Україні, у ХХ-ХХІ столітті є Курултай — загальнонаціональний представницький орган кримських татар, з'їзд делегатів. Цей інститут відіграв визначальну роль у їхній долі впродовж останніх 25 років. Наприкінці 1980-х років потужний кримськотатарський національний рух ініціював масове повернення кримських татар до Криму. Під час цього процесу виникла система національних органів самоврядування — Курултай і Меджліс кримськотатарського народу, регіональні та місцеві меджліси (Іванець 2018: 3). Це є одні з найбільш малодосліджених і маловідомих процесів пов'язаних із представницькими органами кримських татар, як в історичному контексті, так і в сьогоденні.

Курултай кримськотатарського народу, перекладається з кримськотатарської як національний з'їзд, фактично виконує функцію парламенту кримських татар. Курултай

складається з 250 делегатів, які обираються кримськими татарами та членами їхніх сімей на п'ять років за лінійною змішаною системою (Мусаєва & Алієв 2017: 19). Меджліс кримськотатарського народу, в перекладі з кримськотатарської — національне зібрання, є виконавчим органом Курултаю кримськотатарського народу та ухвалює важливі рішення для кримськотатарського народу (Мусаєва & Алієв 2017: 18). Більше уявлення про структуру кримськотатарських органів влади формується через інформаційні заходи з нагоди відзначення 100-річчя з дня проведення I Курултаю кримськотатарського народу 1917 року.

Однак суттєва відмінність кримськотатарських органів полягає в необхідності правових механізмів врегулювання відносин, позаяк саме відсутність державної позиції щодо юридичного статусу Курултаю і Меджлісу в Криму і в системі органів державної влади України, відтермінування вирішення цього питання у свій час, ускладнило відносини материкової частини і півострова.

Складність цих взаємин полягає не тільки в правовому регулюванні, а і у відмінностях сприйняття кримськотатарського представництва. В одному з інтерв'ю власник телекомпанії «ATR», глава координаційного штабу Цивільної блокади Криму Ленур Іслямов сказав:

«Але Меджліс був єдиною силою, яка не зрадила Україну в Криму. Меджліс виїхав на материкову частину України, сюди виїхали Джемільєв і Чубаров. Україна досі не розуміє, хто до неї прийшов. До неї прийшов цілий народ» (Мусаєва & Алієв 2017: 165).

Власне ці слова в значній мірі пояснюють відмінність сприйняття і труднощі розуміння українською владою важливості налагодження відносин.

Певну форму домовленості між проводом кримськотатарського національного руху й Києвом наприкінці 1990 років установив Леонід Кучма, створивши Раду представників кримськотатарського народу, як дорадчо-консультативний орган при президентові України, і призначивши туди весь актив Меджлісу. З двотисячних років почався своєрідний застій у відносинах, коли кримські татари все чекали поновлення своїх прав, а провід в особі Мустафи Джемільєва й інших представників намагався цей процес пришвидшити (Якубович 2018).

На початок 2014 року в Криму функціонували 230 регіональних і місцевих меджлісів, які відігравали важливу роль в житті кримських татар (Іванець 2018: 3). Відповідно з анексією Криму перед кримськими татарами постало питання «визначеності» і перебазування своїх інституцій на материкову частину. Тут вони зіштовхнулися з рядом труднощів: попередній застій у відносинах, «чужість» кримськотатарських державницьких традицій, нестача знань про Курултай і Меджліс кримськотатарського народу, правові засади взаємин українських органів влади і кримськотатарських інститутів. Але позиція Меджлісу також не була одностайною. Вісім його членів, включно з Головою, перебували на території материкової України і не мали змоги повернутися до анексованого Криму; п'ять-шість осіб, включно з муфтієм, виявилися зрадниками і погодилися на співпрацю з органами окупаційної влади. Одразу ж після заборони Меджлісу на Кримському півострові його Голова Рефат Чубаров оприлюднив розпорядження, яким був оголошений надзвичайний стан

подальшої діяльності усіх органів самоврядування кримських татар — Курултаю, Меджлісу, регіональних і місцевих меджлісів із збереженням ними своїх повноважень до спеціального рішення про їх припинення і нові вибори, а місцем перебування офісу центрального Меджлісу визначено Київ (Беліцер 2017: 48). Окрім декларативної підтримки цього рішення новою українською владою, постало питання правового статусу органів самоврядування, які перебазувалися на материкову частину.

Після анексії Криму, у березні 2014 року український парламент проголосував за важливу постанову «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», який став містком для нового діалогу між кримськими татарами і українською владою. Головна критика запізнитого рішення полягала у вимушеності обставин його прийняти. Постанова закріпила за кримськими татарами статус корінного народу, гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу, визнає Меджліс кримськотатарського народу, як виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу та Курултай, як вищий представницький орган кримськотатарського народу. Документ також закріплює за Кабінетом Міністрів України розробку практичних механізмів взаємодії між органами виконавчої влади України та Меджлісом кримськотатарського народу (Постанова ВРУ 2014). Однак цей документ тільки поглибив питання процесів цієї взаємодії, на яке досі немає відповіді, ні у сформульованій політиці, ні у визначених механізмах її реалізації.

Значно складніша й неоднозначна тема — ідея створення кримськотатарської автономії, яка в різних варіаціях називається то «культурною», то «національною». Уперше її запропонував Мустафа Джемільєв, а вже в 2015–2016 роках почалися, хоч і не дуже активні, але досить суперечливі дискусії на цю тему (Якубович 2018). У квітні 2017 року до Верховної Ради було подано спеціальний Законопроект про статус кримськотатарського народу в Україні, розроблений групою народних депутатів на чолі з Мустафою Джемільєвим, Рефатом Чубаровим. У законопроекті пропонується надати офіційний статус Меджлісу, як представницькому органу, а політичний статус Автономної Республіки Крим визначити як національно-територіальної автономії кримськотатарського народу, створеної у межах території Кримського півострова у складі суверенної і незалежної Української Держави та є формою реалізації кримськотатарським народом свого права на самовизначення (ВРУ 2017b). Президент України Петро Порошенко заявляв про готовність до конституційних змін з питань кримськотатарської автономії, але після рішення конституційної комісії (Крим.Реалії 2017). За майже два роки законопроект досі лишається на стадії розгляду, як і немає рішення конституційної комісії.

Висновки

Таким чином, майже з часів незалежності України політика щодо кримських татар саботувалася на Кримському півострові і не мала підтримки на материковій частині. У значній мірі причини полягали в неготовності української влади і наукового кола протидіяти міфам про кримських татар, які міцно проросли з часів радянської історіографії, і лишалися присутні в кримськотатарському дискурсі з часів

незалежності України і до 2014 року. Незалежність держави і її територіальна цілісність обумовлена не тільки географічними межами і кордонами, вона стосується вивчення історичного минулого всіх народів, які проживають на її території. Через те, що Україна не виконала «домашнє завдання» для остаточного закріплення незалежності держави, не шукала відповіді на імпульси, які надходили, Україна зіштовхнулася не тільки з анексією Криму, а і з прийняттям кримських татар на материкову частину України в інформаційних, культурних, наукових, правових реаліях.

У цій статті лиш опосередковано розглядається питання автономії та самовизначення кримських татар. Його варто залишити для роботи над стратегією деокупації Криму. Імовірно, невизначеність політики української влади щодо статусу кримських татар є однією з вагомих причин сповільнення роботи над Стратегією деокупації Криму. Натомість це спроба комплексного аналізу кримськотатарської траєкторії в публічній політиці в різних сферах, зумовлена різними причинами та обставинами.

Насправді помітно, що всі ці складові міцно переплетені. Зрештою, ця консолідація дає той результат, який і слугував для аналізу даної статті. Міністерства, мусульманські організації, науковці мають тісні зв'язки і працюють спільно задля повернення Криму через історичну пам'ять, інформаційну роботу, відновлення культурної спадщини. Разом з тим, їхня залученість одночасно до різних напрямів співпраці свідчить про обмеженість людського ресурсу, нестачі популяризації кримськотатарської тематики і через цю вузькість аудиторії важко перейти до широких верств українського суспільства. Згадані соціологічні дані мають не тільки насторожувати, а й свідчити про те, що українське суспільство не помічає ісламу та ісламської громади, йому бракує знань про Крим та політику деокупації та реінтеграції.

Ті причини, які були в основі роз'єднання материкової частини і Кримського півострова не зникли. Попри зроблені висновки, не вистачає посиленої співпраці в публічній політиці, ініціативи не тільки від наукового та культурного середовища, а і зацікавленості політичного істеблшменту. Із законодавчих змін очевидно, що кримські татари мають прерогативи з-поміж етнічних груп, які проживають на території України. Наразі стейкхолдерами «кримськотатарського питання» лишаються кримські татари і «кримськотатарське питання» знову має небезпеку «застою» та втрати інтересу.

Бібліографія:

Беліцер, Н. (2017). *Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії*. Київ: ДП «Національне газетно-журнальне видавництво».

Високий Замок. (2015). Джемільєв: «Переклад Корану буде служити єдності всієї України», *Високий Замок*, 2015, <https://wz.lviv.ua/article/130598-dzhemiliev-pereklad-koranu-bude-sluzhyty-i-iednosti-vsiiei->

ukrainy?fbclid=IwAR3nF3LnCIUFqyD8E1e_R2o52x5zLnJ4FABBsXbfznAKsJEQczGgf0G60pQ (відвідано 1 жовтня 2019).

- ВРУ. (2016). Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо програм підтримки телерадіокомпаній Автономної Республіки Крим та міста Севастополя) №5333 від 01.11.2016 р., *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 1 листопада 2016, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5333&skl=9] (відвідано 1 жовтня 2019).
- ВРУ. (2017а). Проект Закону про внесення зміни до пункту 16 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України №7345 від 29.11.2017 р., *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 29 листопада 2017, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62984 (відвідано 1 жовтня 2019).
- ВРУ. (2017b). Проект Закону про статус кримськотатарського народу в Україні №6315 від 07.04.2017 р., *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 7 квітня 2017, http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61537 (відвідано 1 жовтня 2019).
- ВРЦРО. (2019). Список членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, *Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Офіційне інтернет-представництво*, 2019, <http://vrciro.org.ua/ua/council/members> (відвідано 1 жовтень 2019).
- Горевой, Д. (2016). Мусульмани України підписали спільну Хартію, *Релігійно-інформаційна служба України*, 2016, <https://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/65356> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Громенко, С. (2014). Битва за історію Криму, *Сайт УИМП*, 2014, <http://www.memory.gov.ua/news/sergii-gromenko-bitva-za-istoriyu-krimu> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Держстат. (2001). Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року, *Держстат України. Всеукраїнський перепис населення 2001 року*, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality> (відвідано 1 жовтня 2019).
- ДУМК. (2015). *Духовне управління мусульман Криму. Офіційний сайт*, 2015, <http://www.dumk.org/sample-page/>] (відвідано 1 жовтня 2019).
- Іванець, А. (2018). *Перший Курултай: від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917–1918 рр.)*. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО».
- Кандим, Ю. (2016). *1917 р. Курултай. Як це було*. Ічня: ПП «Формат».
- Кандим, Ю. (2017). *Не заросте травою поле бою*. Ічня: ПП «Формат».
- Киридон, А. (2016). *Гетеротопії пам'яті: Теоритико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ: Ніка-Центр.
- КМУ. (2018). Стратегія інформаційної реінтеграції Криму, *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*, 2018, <https://mir.gov.ua/files/pdf/indostrat.pdf> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Крим.Реалії. (2017). Порошенко заявив про готовність внести зміни до Конституції щодо кримськотатарської автономії. Прес-конференція, *Крим.Реалії*, 2017, <https://ua.krymr.com/a/news/28487579.html> (відвідано 1 жовтня 2019).
- МІПУ. (2016а). Комунікаційна кампанія «Крим — це Україна», *Міністерство інформаційної політики України*, 2016, <http://mir.gov.ua/news/1051.html> (відвідано 1 жовтня 2019).
- МІПУ. (2016b). Комунікаційна кампанія «18 травня ми всі — кримські татари», *Міністерство інформаційної політики України*, 2016, <http://mir.gov.ua/news/1192.html> (відвідано 1 жовтня 2019).
- МІПУ. (2018). День кримськотатарського прапора: загальнонаціональна комунікаційна кампанія та урочисті заходи, *Прес-конференція. Міністерство інформаційної політики України*, 2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2485037-den-krimskotatarskogo-praporu-zagalnonacionalna-komunikacijna-kampania-ta-urocisti-zahodi.html> (відвідано 1 жовтня 2019).

- МІПУ. (2018). Презентація книжок про історико-культурну спадщину кримських татар з нагоди виходу книжок із серії «Кримськотатарська проза українською» Прес-конференція. Міністерство інформаційної політики України, Кримськотатарська література українською, *Офіційний сайт Міністерства інформаційної політики України*, 2018, <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2584904-prezentacia-knizok-iz-serii-krimskotatarska-proza-ukrainskou.html> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Мусаєва, С., Алієв, А. (2017). *Мустафа Джемільєв. Незламний*. Харків: Віват.
- Постанова ВРУ. (2014). Постанова Верховної Ради України про заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української держави від 20 березня 2014 р. № 1140-VII, *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 2014, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Постанова ВРУ. (2015а). Постанова Верховної Ради України Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя від 12.05.2015 р. №1352-VIII, *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1352-19> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Постанова ВРУ. (2015b). Постанова Верховної Ради України про присвоєння імені Амет-Хана Султана міжнародному аеропорту «Сімферополь» від 14.05.2015 р. №411-VIII, *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 2015, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-19> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Постанова ВРУ. (2016). Постанова Верховної Ради України про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи» від 22.09.2016 р. № 1602-VIII, *Офіційний сайт Верховної Ради України*, 22 вересня 2016, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Постанова КМУ. (2016). Постанова Кабінету Міністрів України Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які були депортовані з території України від 20.04.2016 р. №303, *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*, 20 квітня 2016, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2016-%D0%BF> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Радіо Свобода. (2017). Муфтіят Автономної Республіки Крим зареєстрували на материковій Україні, *Радіо Свобода*, 2017, <https://ua.krymr.com/a/news/28804264.html> (відвідано 1 жовтня 2019).
- УІНП. (2016а). Науково-популяризаційний проект «Наш Крим», *Український інститут національної пам'яті*, 2016, [<http://www.memory.gov.ua/page/nash-krim>] (відвідано 1 жовтня 2019).
- УІНП. (2016b). Наш Крим: неросійські історії українського півострова. Київ: К.І.С.
- УкрІнформ. (2015). Трансформаційні процеси в мусульманському суспільстві України. Прес-конференція, *УкрІнформ*, 23 лютого 2015, <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/transformatiyni-procesy-v-musulmanskomu-suspilstvi-ukrayiny-cherez-teren-do-zirok-0> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Хартія мусульман України. (2017). Хартія мусульман України, *Islam.in.ua*, 2017, <https://islam.in.ua/ua/suspilstvo/hartiya-musulman-ukrayiny> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Центр Разумкова. (2018). Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 рр., *Центр ім. Разумкова*, 2018, http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (відвідано 1 жовтня 2019).
- Якубович, М. (2016а). *Велика Волинь і мусульманський Схід. Історичний нарис*. Рівне: Свиначук Р.В.
- Якубович, М. (2016b). *Іслам в Україні: історія і сучасність*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД».

- Якубович, М. (2016с) Хартія мусульман України — крок до єдності ісламських спільнот держави? *Релігійно-інформаційна служба України*, 2016, <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~mykhaILO/65201> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Якубович, М. (2018). Вистраждана автономія. *Український тиждень*, 2018, <https://tyzhden.ua/Politics/195540> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Crimea SOS. (2016). У Києві відкрився Кримський дім, *Crimea SOS*, 2016, <http://krymsos.com/news/u-kiyevi-vidkrivsyia-krimskii-dim> (відвідано 1 жовтня 2019).
- Islam in Ukraine. (2016). Islam in Ukraine. In *Yearbook of Muslims in Europe*, Scharbrodt, O. (ed.). Leiden: Brill, 696–710.